

УДК 930.25(477.43/.44)«1917/1941»

В. Г. БАЙДИЧ*

СТОРІНКИ АРХІВНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розкрито особливості розвитку архівної справи, проблеми, які постали перед архівістами в Подільській губернії та трагічні сторінки історії збереженості документів із початком Української революції до Другої світової війни.

Ключові слова: архівна справа; Поділля; Українська революція; фонд; архівне управління.

Державний архів Хмельницької області за кількістю фондів, масивом історичної документальної інформації займає одне із провідних місць у системі державних архівних установ України. Історична минувшина сучасної області прослідковується глибоко у минулі століття. До 1569 р. Поділля, Київщину і більшу частину Волині ділили між собою Литва і Польща. Столицею Подільської землі литовські старости обрали Смотрич (нині – село Дунаєвецького району), а польські воєводи – Кам'янець-Подільський. Суспільне і державне життя регулювалося литовськими статутами (1529, 1566, 1588). Упродовж 27 років (з 1672 р. до 1699 р.) Поділля перебувало у складі Османської імперії. Документальні джерела держархіву області почали, в основному, відкладатися в результаті другого і третього поділів Польщі (1793, 1795, 1796), коли Поділля увійшло до складу Російської імперії. Царським урядом були утворені Ізяславська, Мінська губернії та Кам'янець-Подільська область, які потім перетворено у Волинську, Подільську і Брацлавську губернії. Подільська губернія після укрупнення складалася із 12 повітів, остаточний поділ завершився після селянської реформи 1861 р., що відображено в архівних фондах. За переписом 1897 р. у губернії було 7207 населених пунктів, у т. ч. 17 міст та 120 містечок. Чисельність населення складала 3,03 млн осіб¹.

* *Байдич Володимир Григорович* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області.

На превеликий жаль, до наших часів дійшла невелика частина документів, що розкривають життя Поділля та Південно-Східної Волині у складі Великого князівства Литовського та Російської імперії. Серед них – Литовська метрика, книга виписів Коронної метрики (1447–1795), магістратські книги (“Кам’янецький магістрат” – 157 справ за 1519–1801 рр.), книги вірменського суду Кам’янця-Подільського, цехові, актові, судові книги. Частина з них знаходиться за межами України – у Литві, Польщі, Росії, а більшість загинула в роки Національно-визвольної війни 1648–1654 рр., під час російсько-польської та польсько-турецької воєн XVII ст., була передана на паперові фабрики для утилізації (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.).

Відсутність єдиного губернського архіву, а звідси – відомче розпорошення архівосховищ, при якому кожна установа утримувала свій архів, а для ліквідації старих справ створювалися спеціальні комісії, говорять про те, що архівна галузь мало цікавила правлячі еліти імперії.

Збереглася подібна ситуація і на початку XX ст., яке характеризується колосальними втратами архівних документів. За часів більшовицької революції 1917 р., Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, тимчасової польської окупації були знищені унікальні свідчення життя і діяльності жителів нашого краю. Для прикладу, лише влітку 1917 р. був неодноразово пограбований архів Подільського губернського правління, внаслідок чого зникло близько 900 пудів справ економічного змісту кін. XVIII – поч. XIX ст.

У лютому 1919 р. головою Ради народних міністрів В. Чехівським була видана Постанова про організацію Українського Національного архіву в м. Києві, в серпні цього ж року Н. Григорієв у “Обіжнику Міністерства народної освіти УНР до місцевих установ про заходи по збереженню архівів, музеїв, бібліотек” прохав вжити всіх відповідних заходів, щоб вберегти від цілковитого знищення та пограбування національні цінності. “... В ці тяжкі часи руїни, яка проводиться большевицькими бандитами та їх прихильниками, гинуть неоціненні скарби нашої науки й культури, матеріали переховуються в церквах, костелах, державних і громадських установах та маєтках приватних власників. Большевики добре знають, що такою руїною вони остаточно обкрадуть не тільки матеріальне, а й духовне добро нашого народу”. Однак постанови та звернення не діяли – нищення архівної спадщини продовжувалося. У 1919 р. було знищено архів Уодпродкому, із середини 1919 р. до листопада 1920 р. – архів Центральної Палати, в якому зберігалися документи з історії господарства в казенних маєтках та промисловості Поділля, архів духовної семінарії (тут знаходилися, зокрема, біографічні відомості про українських письменників А. Свидницького та С. Руданського). Зникли також: архів казначейства (документи з історії державної фіскальної діяльності), документи Кам’янецької міської та

повітової поліції (документи політичного розшуку), канцелярії Подільського губернатора (документи з соціально-економічної історії Поділля та політичних рухів). Частково пограбовано польськими військами архіви Подільських дворянських депутатських зборів (документи, які підтверджували дворянське походження), Подільської духовної консисторії (зникли архівні документи Переяславської духовної консисторії XVIII ст., справи стосовно селянських повстань XVIII ст.), Подільської казенної палати². Частина документів знаходилася в крамницях³.

Архіви в Кам'янці-Подільському не охоронялися, розкрадалися, документи знаходилися в різних приміщеннях міста і не були обліковані. За свідченням сучасника, у 1919 р. “в Кам'янці всі склепи були заповнені архівними матеріалами, та найбільше архівів загинуло на паперовій фабриці Коцеби (урочище “Совий яр”), куди вивозилися архіви цілими фурами для переробки як сирець. Масово гинули від рук несвідомих селян архіви, колекції бібліотек, пам'ятки мистецтва та старовини з захоплених повстанцями або покинутих господарями панських маєтків, будівлях-палацах”⁴. Що стосується останнього, то, зокрема, було розграбовано колекції графа Потоцького в Антонінах. Чимало документів дореволюційних часів були знищені під час бойових дій. Акт від 18 червня 1920 р. засвідчив: “Весь архів бувшого Волосного Правління, якого малось до 100 пудів, знищено за час громадянської війни поляками в 1920 р., з якого залишилось лише остатки окремих різних паперців, всього приблизно 1-2 пуди”⁵. До речі, сьогодні в Держархіві Хмельницької області зберігаються документи лише 5 волосних правлінь. За 1920–1921 рр. був знищений працівниками Упродкому архів Прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, який знаходився на 3 поверсі того ж суду⁶.

Варто віддати належне спробам збереження архівної спадщини діячів Кам'янець-Подільського державного українського університету. Згідно з наказом Міністерства народної освіти УНР група викладачів університету (професор П. Клименко, приват-доцент П. Клепатський, протоієрей Ю. Сіцинський та ін.) 30 серпня – 1 вересня 1919 р. утворили архівну комісію у складі 17 чол. “для вироблення інструкцій по охороні пам'яток старовини й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовини і мистецьких речей”⁷. Комісія сформулювала низку невідкладних завдань, серед яких – “заснування губернських архівних комісій..., повернення з крамниць Кам'янця ... архівних справ, виділення під архівне сховище вежі С. Баторія “Кам'янецька фортеця”. П. Клименко разом із товаришем міністра народної освіти П. Холодним направили губернським і повітовим комісарам освіти обіжник, яким запропонували повідомити населення через учителів місцевих шкіл про те, що всі цінні старовинні речі (картини, книги, документи) треба зберігати і чекати, що їх обов'язково викупить держава⁸.

У Кам'янці-Подільському в 1919 р. повітова міліція, вселяючись у будинок колишньої Подільської духовної консисторії, де знаходився і консисторський архів, обіцяла перевезти його до Центрархіву (вул. Довга, 91), а тим часом згромадила справи в одній кімнаті до стелі, що унеможливило користування ними. Місцевий УЗАГС звернувся до архівного управління з вимогою, “аби метрики були взяті на точний учот і описані”, що неможливо було зробити, поки консисторський архів перебував у будинку міліції, а перевезти їх (до 50 возів) за свій рахунок архівування за браком коштів не мало змоги⁹.

Концентрація в університеті великої кількості архівних документів врятувала їх від загибелі чи руйнування, щоб уже у наступні десятиліття прислужитися дослідникам при підготовці наукових праць. Хоча відразу після встановлення радянської влади 1 січня 1921 р. працівники місцевого відділу ВУНК вилучили з університетського архіву чимало справ, які винесли у трьох великих корзинах, для того, аби ними не користувалися науковці і студенти. Ці документи були залишені закладові різними міністерствами УНР: військовим, народної освіти, земельних і закордонних справ, а також самою Радою народних міністрів¹⁰. Для з'ясування долі вилученої частини архіву, а також заарештованих при цьому працівників, до ревкому направилися П. Клименко, П. Клепатський та І. Сазанський. Згодом університетський архів втратив у такий самий спосіб бюлетені і вісники міністерств УНР, повні комплекти україномовних газет за 1917–1920 р., деякі польські, білоруські, румунські, французькі, німецькі та англійські часописи¹¹.

Зі встановленням радянської влади свавілля стосовно архівів не припинилося, оскільки владні структури були ще у стані формування. У лютому 1921 р. при Кам'янець-Подільському повітвиконкомі утвердився Повітовий комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи, при якому створили архівну секцію. Головою Камподкосту було призначено П. Клименка, а завідувачем архівної секції – Д. Сташевського. У червні 1921 р. при повітвиконкомі утворили державну комісію для з'ясування стану архівної справи у м. Кам'янці-Подільському. Обов'язки голови комісії виконував П. Клепатський¹², який в акті комісії від 23 червня 1921 р. зафіксував: “... Майже всі книги, які можна було зжигати заради чистого паперу, знищені, діла з ящиків і шкафів повикидані і розкидані в безладді, інші розв'язані і розсипані, в рядках діл на полицях багацько прогалин; діла газетного столу наполовину знищені, мапи теж, решту порозкидали по вікнах, діла по виборах в державну думу зруйновані (всі книги вийняті)... Інші шкоди важко було встановити, з огляду на те, що комісія докладно не знала, що саме і в якому вигляді знаходилося в архіві перед тим”¹³.

Без сумніву, багато архівних документів було викрадено і перепродано. Шокує довідка, видана Кам'янецьким окружним прикордонним

відділенням прокуратури гр. Ференбергу про те, що архівний папір у кількості 120 пудів закуплений ним у Камокрприкордонвідділенні, а тому йому дозволяється продавати його на вагу. Також чимало архівних колекцій було продано спекулянтами, десятки і сотні пудів архівних документів здавалися як макулатура. Зокрема, кошти від реалізації документів архіву Подільського губернського правління (реалізували 800 пудів) потратили на виплату заборгованості зарплатні працівникам апарату губернського правління¹⁴.

10 жовтня 1921 р. заарештували голову Камподкосту П. Клименка, замість нього призначили професора П. Клепатського. Чекісти обшукали й архів. Вони “відмикали шафи і сундуки, викидаючи з них папери, які перемішувалися одні з другими...; потім в архіві залишили працювати призначену ревкомом комісію з вилучення паперу”, яка “розпатрошила всі книги, здатні до практичного вжитку, а також повиносила з архіву мішками справи, вчинивши в архіві велике безладдя”¹⁵.

Постановою Раднаркому УСРР від 3 січня 1922 р. було утворене Головне архівне управління УСРР (Головарх). У лютому 1922 р. у Вінниці розпочало свою роботу Подільське губернське архівне управління (губарх).

12 грудня 1922 р. відбулося засідання архівної комісії КПАУ, на якому затвердили наступні рішення: 1) погодитися на звільнення від обов’язків голови КПАУ професора П. Клепатського у зв’язку з його від’їздом на роботу до Києва; 2) його обов’язки тимчасово покласти на професора П. Клименка та заступника голови Ковалья-Божицького (який був архіваріусом окружного суду); 3) погодити склад архівної комісії: секретар Управління – Б. Нестеровський, члени: В. Свідзінський, Є. Сіцинський, М. Ясинський; 4) першочерговим завданням КПАУ визнавалося – концентрація всіх існуючих у м. Кам’янці-Подільському архівів у Центральному архіві по вул. Довгій, 91; 5) проводити точну реєстрацію архівного паперу, який виділявся для вжитку радянськими установами; 6) утворити експертну комісію, як постійно діючу, для виявлення документів, призначених для утилізації.

За розпорядженням Подільського губвиконкому 19 квітня 1922 р. у м. Кам’янці-Подільському, як колишньому губернському центрі і в місці найбільшого зосередження документів дореволюційних установ, організувався центральний губернський історичний архів.

Початком архівної справи на Поділлі можна вважати квітень 1922 р. Кам’янець-Подільське повітове архівне управління, під юрисдикцію якого переходили всі архіви міста, на чолі з професором П. Клепатським (призначеним 1 травня) було утворене з архівної секції Кам’янець-Подільського повітового комітету охорони пам’яток старовини, мистецтва і природи наказом Кам’янець-Подільського повітового виконкому (ч. 72). Подільським губернським архівом було

надіслано мандат під ч. 35 на ім'я П. Клепатського з дорученням організувати “Подільське районне архівне управління”, що складалося із Кам'янецького, Проскурівського, Ушицького і Могилівського повітів, з осередком в Кам'янці, який відразу приступив до в'яснення ситуації з архівами¹⁶. При Подільському губарху в м. Вінниці утворилася філія цього архіву. До району функціонування філії входили Вінницький, Літинський, Ямпільський, Ольгопільський, Жмеринський, Летичівський, Брацлавський і Гайсинський повіти. У м. Вінниці організувався також губернський архів з історії революції.

Для впорядкування архівної справи важливе значення мало створення у м. Вінниці Подільського губернського архівного управління (губарх), яке видало наказ, щоб жоден архівний документ не знищувався без його письмового розпорядження. Установи, що мали архіви, повинні були негайно зареєструвати їх у губернському архівному управлінні або у тимчасових уповноважених губарху на місцях. Цей документ відіграв важливу роль у справі збереження архівних документів¹⁷.

У травні 1922 р. на підставі мандату відділу народів Кам'янецького Повітвиконкому представниками Клепатським та Вайсловичем було проведено огляд колишнього консисторського архіву, який на той час знаходився у приміщенні райміліції. При огляді виявилось, що “частина діл знаходиться на стойках, друга частина навалена в проходах без жодного порядку, яка перенесена міліцією з іншого помешкання, зайнятого арештованими. Полотно з палітурок здерто, стойки, які були в помешканні Архіва, по заяві представника міліції т. Дружиніна перероблено на нари для арештованих”¹⁸. Однак ситуація не змінилася, в черговому акті обстеження помешкання міліції, складеному пізніше архівною комісією, відзначалося, що “... подальше перебування архіву в помешканні міліції загрожує йому загибеллю, бо через вікна витягають діла...”, “архівного матеріалу набралось до 500 пудів”¹⁹.

7 червня 1922 р. архівну секцію Кам'янець-Подільського повітового комітету пам'яток старовини, мистецтва і природи було перетворено на Кам'янецьке повітове архівне управління, яке обслуговувало Кам'янецький, Проскурівський, Ушицький та Могилівський повіти²⁰. Обстеживши господарство, П. Клепатський повідомив повітвиконком: “Архіви Кам'янець-Подільського з початку революції втратили значну кількість документальних матеріалів, які мали наукове і практичне значення. Зовсім були знищені архів контрольної палати, який мав цінні дані з історії господарства в казенних маєтках і промисловості Поділля... Крім цього майже всі документальні матеріали Подільських губернських установ революційної Росії були розміщені в різних установах міста”²¹.

У липні 1922 р. в. о. голови Кам'янець-Подільського архівуправління професор П. Клименко направив листа начальнику Кам'янецької

повітової міліції, в якому звертався з проханням перевезти архів консисторії до Центрального архіву на вул. Довгу, 91²².

На той час перед архівістами краю постали проблеми: подолати розпорошеність місць збереження архівних документів у місті; налагодити надійну охорону архівних підрозділів, припинити безконтрольність, що призводила до масових крадіжок документів (десятками і сотнями пудів) на обгортки для дрібних торговців продуктами харчування (використовували їх і як папір, на якому можна писати, і для опалення приміщень тощо); влада, у силу своєї некомпетентності, байдуже ставилася до архівів, вважаючи їх складами паперу колишньої експлуататорської влади, який необхідно використовувати у побутових потребах. Мало того, що архіви не охоронялися, розкрадалися, – вони були приведенні у безлад, розкидані, а також знищені облікові документи.

Місцева влада дозволила відбирати чистий папір із документів царського періоду. Як свідчать зведення вилучених метричних книг та печаток на території Кам'янецького повіту станом на 1 липня 1922 р., вилученню підлягало 6050 метричних книг, а вилучено було 4431. Решта 1619 відсутніх метрик, як зазначається у примітці, частково пропали під час війни, частково вивезені білогвардійцями за кордон і частково знищені. Серед 15 волостей Кам'янецького повіту найбільші втрати були у Маківській волості (531 метрична книга), Рихтецькій (186), м. Кам'янці-Подільському (180), Бережанській (168) та Балинській волості (110). Гортаючи справу № 5 фонду Р-3261 (оп. 1), дізнаємося із доповідних записок, що збереглися, що архів грабували в березні 4 рази, квітні – 5, жовтні – 1, грудні – 3. Доля цього фонду взагалі трагічна. Так, у 1951 р., під час перебування фонду в Житомирському облдержархіві УМВС, згідно з переліком АУ МВС УРСР було відібрано і знищено понад 6 тис. справ архіву консисторії²³. А ще через 3 роки, в 1954 р., під час “макулатурної кампанії” було знищено близько 30 тис. од. зб. консисторського архіву²⁴.

Навесні 1922 р. комісія у складі Сташевського, Клепатського та Сіцінського дозволила у зв'язку із браком паперу виривати чисті аркуші із справ паспортних, з військової повинності, кримінальних, благодійних, коробочного збору та ін. Із доповідної записки про становище архівної справи за період із лютого 1921 р. до грудня 1922 р. бачимо: “... що в Центральному архіві крім справ губернського правління зберігались справи губернаторського архіву, перевезені під час пожежі губернаторського дому, які були розкладені П. Клепатським по категоріям: справи про польські повстання, по мобілізації земельної власності, викупні, міські, земські, церковно-будівничі документи. Казначейський архів перебуваючи під наглядом фінвідділу постраждав через те, що частину паперу було винесено, тобто скоєно злочин, який подавався – ніби вітром було знято дах приміщення і справи замокали. В подаль-

шому документи розкрадалися новоствореною міліцією та органами ЧК тому довелося ліквідувати архів шляхом відпуску з нього різним установам паперу, проте Упродком через органи ЧК відібрав у Клепатського ключ і виніс якусь кількість паперу з книгами. Архів Казенної палати був доручений професору Сташевському, тут містилися цінні документи та ілюстрації Поділля 1790–1825 рр. який в січні 1921 р. був пограбований завдяки махінаціям із перевезення справ на фабрику “Совий Яр” (10 підвід із 30 було викрадено). В приміщенні повітовий виконком розмістив дрова.

У будинку колишньої консисторії спочатку розташовувалася 1-ша радянська друкарня, працівники якої двічі проникали до архіву, здираючи із метричних книг палітурки. Пізніше тут розташовувалася міліція, що скидала справи в одну кімнату, а стелажі забрала під нари. Архів контрольної палати був пограбований ЧК та робінспекцією; архів військомату знищений його ж працівниками в 1921 р.; архів окружного суду знаходився в доброму стані під охороною юрвідділу; архів повітового земства розкрадено через зруйнований дах невідомими; архів з’їзду мирових суддів зберігався в приміщенні без даху; архів духовної семінарії знищено студентами сільськогосподарського інституту і працівниками господар союзу; архів губземства зберігся добре, завдяки тому, що при ньому був окремий завідуючий²⁵.

Головархів не був байдужий до кам’янецьких архівів – у 1922 р. стояло питання перевезення документів (загалом 1000 пудів) до столиці із Кам’янця-Подільського, на що було потрібно 581250 крб.²⁶ У грудні 1922 р. Київська філія Головархіву сповістила Кам’янецьке архівне управління, що “...описи, копії протоколів та інші документи в справі архівів консисторії та казенної палати отримала... було вирішено питання повернення Київським бюро істапарату справ та друкованих видань, з Подільською губполітосвітою в справі перевезення архівних матеріалів до Вінниці...”²⁷.

У січні 1923 р. Головархів затвердив новим завідувачем КПАУ професора П. Клименка, який говорив про наступні архівні втрати: а) знищені невідомо ким документи Переяславської Духовної Консисторії XVIII ст.; справи стосовно селянських повстань XVIII ст., які зберігалися у Подільській Духовній Консисторії; б) знищені матеріали стосовно соціально-економічного та політичного життя Поділля з архіву канцелярії губернатора; в) 1921 р. Раднаргосп вивіз 300 пудів справ без описів на паперову фабрику; г) за часів Керенського продано 900 пудів справ економічного змісту з архіву губернського правління; д) 1921 р., під час обшуку знищений архів Головного уповноваженого Уряду УНР; е) Держполітуправлінням вивезені матеріали Міністерства преси та інформації УНР; є) загинули майже всі документи міжвладдя у м. Кам’янці-Подільському (1918–1921 рр.). П. Клименко розробив план

конфіскації архівних документів із крамниць Кам'янець-Подільської округи. Він самостійно вирішував, які справи знищити і не залишив списків знищеного. Але, не дивлячись на вкрай складні умови діяльності архіву м. Кам'янець-Подільського, на січень 1923 р. були впорядковані метричні уніатські книги XVIII ст. із архіву духовної консисторії, виявили знищені документи архівів губернського правління та губернської земської управи, знайшли частину архіву духовної консисторії.

У 1923 р. – першій пол. 1924 р. ще траплялися крадіжки архівних документів у значних розмірах, наприклад: 10 квітня викрадено 30 пудів документів із архіву Губернської Консисторії. 28 грудня 1923 р. міліція повернула архіву 4 пуди віднайдених документів, але вже наступного дня крадії зламали охоронну печатку архівосховища, забрали замок і документи. В акті перевірки зафіксовано, що “кількість викрадених архівних справ велика”. 2 березня 1923 р. зникли 100 пудів архівних документів, а 23 вересня – ще 200 пудів. 24 січня 1924 р. було здійснено ще одну спробу злочинного проникнення до архівосховища²⁸. В 1924 р. для передавання до губархіву у Вінниці працівники описали та підготували 714 пудів документів архіву Подільської духовної консисторії²⁹.

Тоді ж виконком перетворив приміщення архіву казенної палати під склад дров, у приміщенні архіву губернської земської управи було утворено склад зерна, міліція справи кидала як підстилку для коней в конюшнях³⁰. Одним із прикладів продажу архівних документів є купівля М. Гусятиндою 100 пудів справ в Кам'янецькому Окрфінвідділі по ціні 40 крб за пуд. При обстеженні комісії 30 пудів спекулянт продав, а 69 вдалося врятувати³¹.

У 1924 р. губернський архів просив Кам'янецьке архівне управління повідомити, скільки потрібно грошей на облаштування центрального архівосховища, в якому б можна було зібрати всі архівні документи³².

У таких складних умовах архівісти все ж проводили значну роботу. За 4 роки (1922–1926 рр.) управлінням здійснено облік установ колишнього царського уряду м. Кам'янець-Подільського, зменшено темпи утилізації архівних документів, переміщено до центрального архівосховища документи Ісаковецької митниці, Селянського банку, міської управи, жандармського управління, дворянського депутатського зібрання, частину документів Подільської духовної консисторії. Справи пов'язано у в'язки та розкладено на полиці, проведено ремонт будинку центрального архівосховища, підібрано відповідний штат працівників, проведено інвентаризацію майна, інспектором окрархіву проведено огляд архівних установ Кам'янець-Подільського, складено кошториси для придбання спецодягу для архіваріусів та на утримання 3 робітників згідно з новим штатним розписом, скликано тимчасову експертну комісію для вирішення утилізації справ, які не підлягали подальшому зберіганню, упорядковано реєстраційні анкети. Поряд із тим прийня-

то справи Окружного суду, Кам'янецької чоловічої гімназії, розіслано архівним установам інструкцію про охорону архівів та необхідні до них форми описів, ідентифіковано за хронологією та повітах Поділля метричні книги, передано до музею печатки та штампи установ царського уряду, складено описи до фонду Губернської земської управи³³. Загалом було прийнято документи 24 ліквідованих установ, власними силами облаштовано 25 стелажів та розміщено на них близько 1000 пуд. справ, що перебували на підлозі, видано довідок: установам – 32, приватним особам – 133³⁴.

24 червня 1925 р. Подільський губарх теж був ліквідований у зв'язку з ліквідацією губернії. На території теперішньої Хмельницької області були утворені три округи: Кам'янець-Подільська, Проскурівська і Шепетівська.

26 лютого 1926 р. Кам'янець-Подільський окрвиконком виніс рішення про закріплення за окружним архівним управлінням двох будинків по вул. Рози Люксембург, 11 і виділив кошти для їх ремонту. Досить складним для архівного управління був 1928 р. На діяльності вкрай негативно позначилися значні протиріччя у взаємодії владних структур у центрі та на місцях. Обсяг робіт та обов'язки архівістів збільшувалися з геометричною прогресією. Стан використання, комплектування і збереженості документів досяг критичного моменту³⁵.

Під сховища було зайнято будинок по вул. Р. Люксембург, будинок Окрсуду та приміщення окрвиконкому загальною площею 1264 м². Перше приміщення було перевантажене, вогке, існувала загроза обвалу. Окрсуд претендував на приміщення, яке займало архівне управління, тому була потреба у нових площах. Не виділялися кошти на монтаж нових стелажів, придбання вогнегасників та встановлення телефону. Штат архіву налічував 2 особи, в той час як за нормами мало бути 8 працівників. Зменшувалося й фінансування: у 1926–1927 рр. воно становило 3950 крб, у 1927–1928 рр. – 3424 крб, у 1928–1929 рр. – 3624 крб. Негативно позначилася на діяльності управління плінність керівних кадрів. Впродовж 1930–1931 рр. його очолювали О. Дукачов (листопад 1928 р. – травень 1930 р.), О. Олександрів (травень–вересень 1930 р.), Ю. Ласко (жовтень 1930 р. – жовтень 1931 р.), М. Скобелів (жовтень–грудень 1931 р.), І. Марківський (з грудня 1930 р.). У березні 1931 р. уперше ввели посаду завідувача партсекції (з березня до вересня її обіймав Марцинський, з вересня – С. Журбицький)³⁶.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. та ВУЦВК і РНК УРСР від 2 вересня 1930 р. на території Української РСР округи були ліквідовані, в результаті чого був здійснений перехід до двоступеневої системи управління.

Колишні окружні центри підпорядковувалися відповідним райвиконкомом. На території УРСР замість 40 окрархівів було утворено 28

місцевих архівних управлінь, на які покладалися обов'язки прийняти на зберігання всі документи колишніх окружних, міських і районних організацій. При всіх райвиконкомах були утворені резервні районні архівосховища, які комплектувалися документами установ району. Завідувач районного резервного архівосховища одночасно виконував і обов'язки районного інспектора. Постановою секретаріату ВУЦВК від 10 листопада 1931 р. місцеві архівні управління були реорганізовані в державні історичні архіви як наукові архівні установи.

Зі звіту про роботу Кам'янець-Подільського державного історичного архіву за 1931 р. дізнаємося, що “у зв'язку з відсутністю архівіста та відрядження РПК завідуючого Ю. Ласко, функціонування архіву припинилося і канцелярія була зачинена біля 5 місяців”³⁷, а також, що із 40 т. запланованих до утилізації архівних документів виконано лише 2 т.

У березні 1932 р. було утворено Вінницьке обласне архівне управління, на яке покладалося керівництво Вінницьким обласним історичним архівом, Проскурівським, Кам'янець-Подільським, Бердичівським, Уманським державними історичними архівами та рай- і міськдержархівами.

Штат Кам'янець-Подільського державного історичного архіву в 1932 р. було затверджено в кількості 10 чоловік, а річний кошторис становив 19550 крб. 15 липня 1932 р. вийшла постанова ЦАУ “Про порядок концентрації архівних матеріалів з міських та районних архівів до обласних Державних історичних архівів УСРР”. До Кам'янець-Подільського державного історичного архіву передавали свої документи Дунаєвецький, Затонський, Кам'янець-Подільський, Новоушицький, Орининський, Смотрицький, Солобковецький, Староушицький, Чемеровецький; до Проскурівського – Антонінський, Михайлівський, Городоцький, Деражнянський, Меджибізький, Тинівський, Юринський, Проскурівський, Грицівський, Летичівський, Старокостянтинівський, Теофіпольський, Ярмолинецький; до Бердичівського – Бердичівський, Заславський, Козятинський, Любарський, Ляхівецький, Махнівський, Плисківський, Погребищенський, Полонський, Славутський, Уланівський, Чуднівський, Шепетівський, Янушпільський, райдержархіви Вінницької області і Андрушівський та Ружичнянський райдержархіви Київської області.

Таким чином, на середину 1932 р. завершилася нова адміністративно-територіальна реформа, сформувався нова структура влади, у т. ч. й архівна. У м. Кам'янець-Подільському існував і міський архів, який знаходився в помешканні історичного архіву і “перехід з однієї кімнати в іншу значно відбивався на роботі” – йдеться в акті Кам'янець-Подільського міського архіву від 31 серпня 1935 р. На підставі цього акту у 1935 р. упорядковано та прийнято на зберігання документи 17

установ та організацій, у т. ч. 2 колгоспи та 2 сільради. Актом засвідчено, що документи, прийняті на зберігання в архів, не відповідали архівним стандартам, наприклад: в'язки були менші, ніж 25 см і неправильно перев'язані, документи неправильно підшиті тощо. Це говорить про те, що архів не проводив відповідний інструктаж щодо упорядкування справ сільрад та колгоспів з метою подальшого передавання їх до архіву. За перше півріччя 1935 р. було обстежено і проінструктовано 42 установи і організації, у т. ч. 9 колгоспів, 8 сільрад. Інструктаж в основному проводився по міських установах, а для сільрад не було підготовлено інструкції про порядок підготовки та здавання справ до архіву, не розглядалося це питання на численних нарадах при міськраді і не була використана можливість інструктажу по телефону. Не використаний досвід і можливий інструктаж у цій справі історичного архіву, який допоміг би налагодити роботу. У міському архіві не знали, скільки є установ у м. Кам'янці та його околицях, які повинні здавати документи на зберігання до архіву. Документи, що знаходилися на зберіганні, обліковувалися не за тими формами, за якими необхідно обліковувати архівні документи, тобто був відсутній інвентарний облік архіву³⁸.

Проскурівському окружному архівному управлінні підпорядковувалися 11 районних та міський архіви. Північні райони області обслуговувало Шепетівське окружне архівне управління зі штатом із трьох працівників. Установа певний час існувала лише на папері. Пізніше, після клопотання, виділили кімнату канцелярії. На місцях йому підпорядковувалися 12 районних архівів. Кам'янець-Подільський державний історичний архів у 1938 р. був перейменований на Кам'янець-Подільський обласний державний історичний архів.

Згідно з листом Центрального архівного управління від 7 січня 1939 р. обласне архівне управління і підвідомчі йому державні архіви були підпорядковані обласному управлінню НКВС. Перед евакуацією працівники НКВС отримали наказ підготувати найцінніші документи секретного фонду до вивезення, а всі інші, що зберігалися в архівах, спалити протягом 24 год. Однак через драматичність подій – швидкий наступ нацистів та брак часу виконати наказ вдалося частково. Так, із 39 районних архівних установ органи НКВС спалили документи у Грицівському (кількість не встановлена), Волочиському (100 фондів, 50 тис. од. зб.), Вовковинецькому (55 фондів, 15 тис. од. зб.), Віньковецькому (50 фондів, 10 тис. од. зб.), Берездівському (50 фондів, 15 тис. од. зб.), Базалійському (80 фондів, 12 тис. од. зб.), Антонінському (відомості відсутні), Шепетівському (відомості відсутні), Черноострівському (65 фондів, 8 тис. 75 од. зб.), Чемеровецькому (відомості відсутні), Фельштинському (60 фондів, 12 тис. од. зб.), Старокостянтинівському (55 фондів, 15 тис. од. зб.), Солобковецькому, Орининському (78 фондів, 60 тис. од. зб.), Меджибізькому (100 фондів, 25 тис. од. зб.), Летичів-

ському (30 фондів, 10 тис. од. зб.), Ізяславському (85 фондів, 30 тис. од. зб.) районах³⁹.

Для евакуації в тил Кам'янець-Подільський обласний архів підготував 438 ящиків унікальних документів, але вивезти їх не встиг. В архіві знаходилися документи губернських окружних, обласних установ Поділля, а також міських, повітових і районних. В основному – це документи XIX ст. – 30-х років XX ст.⁴⁰ Вивезли лише документи облвиконкому: обласної планової комісії, облстатуправління, управління місцевої промисловості, комітету фізкультури і спорту, обласних відділів торгівлі, соціального забезпечення і шляхів. Взагалі вдалося евакуювати частково лише два архіви: Кам'янець-Подільський обласний архів (743 фонди, 949045 од. зб.) та Проскурівський історичний (246 фондів, 1248214 од. зб.)⁴¹.

Документи цих архівів врятували в короткі терміни через те, що в 1939 р. вони, відповідно до урядових розпоряджень, мали бути евакуйовані в тиліві області (м. Харків), про що свідчить доповідна записка заступника начальника УНКВС в Кам'янець-Подільській області лейтенанта держбезпеки Мордовця⁴². Тож станом на 8 липня 1939 р. документи було упаковано в 12 тис. ящиків. Після приєднання Західної України до складу УРСР розпорядженням Головного архівного управління НКВС СРСР від 29 листопада 1939 р. документи планувалося розпакувати та повернути на стелажі. Ймовірно, ця робота була виконана не в повному обсязі.

Таким чином, міжвоєнний період в історії збереження архівної спадщини на Поділлі був надзвичайно важким: багато цінних документів було втрачено назавжди, архіви не охоронялися, розкрадалися, документи знаходилися в різних приміщеннях міста, були не обліковані, здебільшого перебували у незадовільному стані. Значна частина цінних документів продавалася спекулянтами. З адміністративними змінами реорганізовувалися й архівні установи. Загалом, завдяки архівістам та ентузіастам значну частину документів все-таки було збережено. Сьогодні вони слугують джерельною базою для висвітлення історії Поділля та Південно-Східної Волині, а трагічні сторінки становлення архівної справи міжвоєнного періоду – прикладом для недопущення прорахунків минулого...

¹ Державний архів Хмельницької області: Путівник. Т. 1/Головна ред. колегія серії "Архівні зібрання України": Удод О. А. (голова) та ін. Київ, Хмельницький, 2007. С. 6–9.

² Держархів Хмельницької обл. (Державний архів Хмельницької області). Ф. Р-3161. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 44.

³ Там само. Спр. 5. Арк. 20.

⁴ Українська старовина: орган Комісії для охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтва і національної культури. Кам'янець-Подільський, 1919. № 1. С. 9.

⁵ Нариси історії архівної справи в Україні/за заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. Київ: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. С. 349; *Прокопчук В.* З історії архівної справи на Дунаєвеччині//Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду: наук. зб. за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Кам’янець-Подільський, 2012. С. 67.

⁶ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3161. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 45.

⁷ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3689. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 22–22зв.

⁸ Архівна справа на Хмельниччині: Зб. документів, матеріалів і світлин/редкол. Баженов Л. та ін. Хмельницький: ТОВ “Поліграфіст-2”, 2012. С. 17.

⁹ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3161. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 8.

¹⁰ Там само. Спр. 3. Арк. 5.

¹¹ Там само. Спр. 60. Арк. 1; Спр. 202. Арк. 74.

¹² *Борисевич С. О.* Історія Державного архіву Хмельницької області: хроніка 20-х років//Студії з арх. справи та документознавства. 1997. Т. 2. С. 76.

¹³ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3161. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

¹⁴ *Загорецька О.* Василенко Микола Прокопович//Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник/Держкомархів України, УНДІАСД; упоряд.: І. Б. Матяш (керівник) та ін. Київ, 2007. С. 96–97.

¹⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3161. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 15.

¹⁶ Там само. Спр. 12. Арк. 2.

¹⁷ *Завальнюк О., Комарницький О.* З історії архівної справи на Поділлі (Хмельниччині) у XIV–XXI ст.//Архівна справа на Хмельниччині: Зб. документів, матеріалів та світлин/редкол. Баженов Л. В. та ін. Хмельницький, 2012. С. 19.

¹⁸ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3161. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

¹⁹ Там само. Арк. 23.

²⁰ Там само. Ф. Р-1530. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 13.

²¹ Там само. Ф. Р-3161. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 18, 19.

²² Там само. Спр. 5. Арк. 8.

²³ Там само. Справа фонду № 315. С. 23.

²⁴ Там само. С. 2.

²⁵ Там само. Ф. Р-3161. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 18–19.

²⁶ Там само. Спр. 12. Арк. 28.

²⁷ Там само. Арк. 41.

²⁸ Там само. Спр. 2. Арк. 36; Спр. 5. Арк. 37–39; Спр. 12. Арк. 58, 87, 90.

²⁹ Там само. Спр. 5. Арк. 43.

³⁰ Там само. Спр. 42. Арк. 46.

³¹ Там само. Спр. 2. Арк. 45.

³² Там само. Арк. 92.

³³ Там само. Спр. 46. Арк. 34–35.

³⁴ Там само. Арк. 112–113.

³⁵ Архівна справа на Хмельниччині... С. 23.

³⁶ *Борисевич С.* Історія Державного архіву Хмельницької області ... С. 96–97.

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 1345. Арк. 2, 3.

³⁸ Історія становлення та розвитку міського архіву. URL: <http://old.kam-pod.gov.ua/index.php?do=static&page=storya-standovlennya-ta-rozvitku-mskogo-arhvu> (дата звернення: 11. 12. 2016).

³⁹ Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944–1945 рр.): зб. документів/упоряд. Байдич В. Г. та ін. Хмельницький. 2015. 454 с. (серія: “Праці Державного архіву Хмельницької області”: вип. 11.).

⁴⁰ *Алтухова О. І.* Архіви Хмельницької області в роки окупації (1941–1944)//Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 16.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2316. Арк. 26.

⁴² Держархів Хмельницької обл.. Ф. Р-338. Оп. 5. Спр. 38. Арк. 314–350.

The article shows features of development of archival affairs, the problems faced by archivists in Podillya Region and tragic history of the preservation of documents from the beginning of Ukrainian Revolution to World War II.

Key words: the archival affairs; Podillya Region; The Ukrainian revolution; the collection; archival administration.